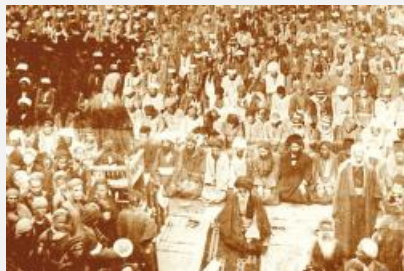

جنبش رژی؛ روحانیت و ایران جدید

«بسم الله الرحمن الرحيم. اليوم استعمال تنباکو و توتون بأی نحوکان در حکم محاربه با امام زمان عجل الله تعالی فرجه است.» الاحقر— محمدحسن الحسینی

«بسم الله الرحمن الرحيم. اليوم استعمال تنباکو و توتون بأی نحوکان در حکم محاربه با امام زمان عجل الله تعالی فرجه است.» الاحقر— محمدحسن الحسینی، نهضت یا جنبش تنباکو یکی از اولین تکانه های جدی ملت علیه دولت ایران بود. برای اولین بار بود که ملت ایران در سطحی سراسری به رفتاری دولتی اعتراض کرد و در این اعتراض، اقشار مردمی تاثیر گذار بودند. فشار اجتماعی چنان شد که دولت عقب نشینی و امتیاز را لغو کرد.

قرارداد رژی از امتیازاتی است که پس از سفر سوم ناصرالدین شاه قاجار در سال 1269 ه.ش به مازور جرال تالبوت داده شد. بر اساس این قرارداد، خرید و فروش توتون و تنباکو منحصر به تالبوت می شد. تالبوت شرکت رژی را تاسیس کرد و در فرآیند اخذ امتیاز به خود شاه نیز 25 هزار لیره رشوه داد و مقرر شده بود هر سال 15 هزار لیره به جیب ناصری واریز کند. برای ارزیابی جایگاه روحانیت در این نهضت باید از سویی عناصر تشکیل دهنده آن را شناخت و از سوی دیگر جایگاه روحانیت در این حرکت وسیع اجتماعی را دریافت. اگر مشروطه را نقطه عطفی در تاریخ ایران بدانیم، نهضت تنباکو مقدمه شکل گیری آن بود. پیش از مشروطه، دولت در ایران وضعیتی اقتدارگرا داشت. نظریه سلطانی، حاکم را سیطره ای تمام می بخشید و جامعه چنان موجودی منفعل می نمود. اعتراضاتی که بر اثر گرانی یا قحطی می شد، سریع فراموش می شد و خدشه ای در نظم حاکم ایجاد نمی کرد.

با گسترش ارتباط ایران و تمدن قدرت یافته غرب و شکست وجدان ایرانی از دولت های استعماری، شاهان ایرانی برای رسیدن به ثروت چوب حراج بر ایران زدند. بازرگانی و اقتصاد ایران شکست خورد و شاهان با بستن مالیات های گزاف، هزینه سفرهای خارج را تامین کردند. دوره ناصری و پس از آن، مظفری اوج این دوره بود. تحریم تنباکو آغازی بر پایان این دوران بود و آفتاب مشروطه پس از این فلق طلوع کرد. با نگاهی به عبارت تحریم تنباکو می توان دو عنصر اصلی آن را یافت. بخش اول عبارت، اشاره به نهاد دین دارد و بخش دوم از نهاد اقتصاد خبر می دهد. کل حرکت را می توان در یک جمله کوتاه چنین خلاصه کرد: تحریم تنباکو از سوی روحانیون در حمایت از اعتراض ایرانیان.

نگاهی جزئی تر به این حرکت اما خبر از وضعیت این دو نهاد در تاریخ ایران دارد. شکست اقتصاد ایران به خاطر نبود حمایت دولت از سویی و از سوی دیگر، ارتباط نهاد دین و اقتصاد با جامعه ایران دست به دست هم داد تا ملت ایران به شکل مدرن در آید. آگاهی ناشی از تماس ایرانیان با غرب و نیز ترویج این آگاهی جدید از دیگر عناصر این طلوع فرخنده بود. در کنار این عنصر – که خود حائز اهمیت است – جایگاه روحانیت اهمیت ویژه ای دارد. روحانیت علاوه بر مبلغان گفتمان دینی، پیوندی میان نظر و عمل ایجاد کردند.

مردم ایران در سال های آخر دوران قاجار، زبان روشنفکران را نمی فهمیدند. رسانه دامنه ای محدود داشت و سواد مردم پایین بود. آگاهی سنتی اما از حیات برخوردار بود. مردم از طریق روحانیون پیام خود را به دولت می دادند و زندگی شان را با تاسی به ایشان جهت می دادند. به بیان دیگر روحانیون زبان مردم را می فهمیدند و مردم نیز سمت و سوی حرکت خویش را از روحانیون می گرفتند.

با دقت در جایگاه روحانیون در واقعه رژی می توان آنها را به عنوان معماران ایران جدید قلمداد کرد. همواره از عنصر بسیج گر روحانیون در ایران جدید سخن گفته شده و ایران مدرن را محصول کار روشنفکران قلمداد کرده اند. فتوای میرزای شیرازی کلید را در تاریخ ایران چرخاند و ایرانیان برای اولین بار در برابر دولت جائر، یک پیروزی اساسی به دست آوردند. بدون این حرکت روحانیون شاید شاهان هنوز بر جهل گذشته حاکم بودند.

مکاتبات سیدجمال الدین اسدآبادی را با میرزای شیرازی در تحریم تنباکو اثرگذار دانسته اند. اسدآبادی سودای اتحاد جهان اسلام در مقابل استعمار را داشت. «[سیدجمال الدین اسدآبادی] طی اقامت در هندوستان و مصر، ضرورت اقدام برای بیداری مسلمین و اتحاد آنها را دریافت و بعد به پاریس و مسکو رفت و آنجا نیز در مبارزه با استعمار اهتمام بسیار به جا آورد.» سیدجمال الدین اسدآبادی در نامه مشهور خود به میرزای شیرازی در جریان تنباکو به دغدغه های تجار در جهت دفاع از اقتصاد ملی پرداخته است. روحانیت با توجه به درک تاریخی و زنده خود از اقتضائات ایران جنبش های ستم ستیز ایران را مورد حمایت قرار می دادند.

میرزای شیرازی از طریق نایب السلطنه نامه ای به شاه فرستاد و وی را از بابت آن که اتباع خارجه را در امور کشور آزاد گذارده، مورد انتقاد قرار داد و اجرای انحصاری تنباکو به اجنبی را که به استعمار اقتصاد ایران می پرداخت، «از جهاتی چند منافی صریح قرآن مجید و نوامیس الهیه و موهن استقلال دولت و نظام مملکت و موجب پریشانی رعیت دانست.» تنی چند از روحانیون ارشد علیه امتیاز انحصار تنباکو به میدان آمدند.

سیدجمال الدین اسدآبادی نامه مشهور دیگری به میرزا حسن شیرازی مجتهد طراز اول در نجف نوشت و از او خواست این امتیاز را محکوم کند، این همراهی روشنفکری در جریان رژی در جهت منافع تجار قرار داشت و باعث می شد آگاهی از دو سوی تجدد و سنت، موتور ملت را برای تغییر روشن کند.

شیخ حسن اصفهانی کربلایی نقش روحانیت در آغاز و پیروزی نهضت تنباکو را در گزارش های دست اول خود برجسته دانسته است. او اعتقاد دارد «معلوم است که چاره درمان این گونه دردهای عمومی مملکت ایران، علمای ملت اند.»

در یکی از خونین ترین سرکوب های سیاسی - که شاید اولین سرکوب های سیاسی ایران بود - هفتاد معترض در صحن شاه چراخ و در اعتراض به قرارداد رژی کشته شدند. «حاج میرزا جواد مجتهد در تبریز نقش واسطه دولت با تجار و اصناف را ایفا و به دولت ابراز کرد در صورت تداوم امتیاز، نامه وی نمی تواند نظم عمومی را تضمین کند. به دلیل اهمیت تجارت تنباکو در تبریز، جنبش ضد رژی در این شهر بسیار گسترده و پرهیاهو شد و به درگیری خونین انجامید.» مقاومت در اصفهان به آنجا کشیده شد که یکی از معتبرترین تجار اصفهان، حاضر به فروش محصول خود به رژی نشد و تمام آن را به آتش کشید.

نجس شمردن تنباکو در اصفهان از سوی آقا نجفی، روحانی پرنفوذ شهر زمینه صدور فتوای مشهور میرزای شیرازی دانسته شده است. سرانجام میرزای آشتیانی فرمان تحریم تنباکو و تیر خلاص قرارداد رژی را صادر کرد. شایعه حضور میرزای آشتیانی در خانه معین التجار یک روز قبل از صدور فتوا و نیز تبعید وی به قزوین نشانه در هم تنیده شدن تجار و روحانیون در زمان تحریم تنباکو بود. جلسات مشترک روحانیون و تجار در آینده نیز ادامه یافت. تجار که متضررین اصلی قرارداد رژی بودند، واسطه روشنفکران و روحانیون و تقویت کننده حلقه فشار مدنی علیه دربار در جریان تحریم تنباکو بودند. «همکاری موثر روحانیت در جنبش رژی و همکاری گسترده آنها با تجار و پراکندن این مسائل در بین مردم، زمینه های بروز جنبش وسیع تر و همه جانبه تر مشروطیت را فراهم ساخت و پیروزی جناح های موثر در این شورش، تجربه ای موفق برای قدم های بعدی آنها شد.» قیام تنباکو جایگاه بسیار مهمی در تاریخ مبارزات سیاسی ایران دارد و شاید به حق یک انگلیسی آن را پاشیدن تخم افکار انقلابی در ایران خوانده باشد و جایگاه روحانیت در این فرآیند را می توان به عنوان معماران ایران مدرن ارزیابی کرد.

میثم قهوه چیان / جام جم